

Бухоро амирлигида тузилган ислом қонунчилигига оид тўпламлар ва уларнинг аҳамияти

Саидакбар Муҳаммадаминов
Жамоат хавфсизлиги университети

Аннотация: ушбу мақолада Бухоро амирлигида тузилган ислом қонунчилигига оид тўпламлар ва уларнинг аҳамияти масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: ислом қонунчилиги, тўпламлар, Бухоро амирлиги, уламолар

Collections of Islamic law compiled in the Emirate of Bukhara and their significance

Saidakbar Muhammadaminov
University of Public Safety

Abstract: this article describes the collections of Islamic law compiled in the Emirate of Bukhara and issues of their significance.

Keywords: Islamic law, collections, Bukhara Emirate, scholars

Тарихдан маълумки, ханафия мазҳабида биринчи фатво¹ тўплами Абу ал-Лайс ас-Самарқандий (ваф. 373/983-984й.) томонидан яратилган *Китаб ан-навозил фи-л-фуру'* фатво тўплами ҳисобланади². Ушбу тўпламда муаллиф ўзидан олдинги ва ўз даврининг ханафий уламоларининг фатволарини тўплаган. Кейинчалик фақиҳлар ўртасида олдинги ёки замондоши бўлган эътиборли уламоларнинг фатволарини жамлаб тартибга солиб бориш анъанаси шакллана бошланди. Бу жараёнда асосан Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактаби вакилларининг роли катта бўлган. Масалан, Самарқанд мактабининг йирик вакили фақиҳ ва муфти Абу Ҳафс ан-Насафий (ваф. 537/1142й.) бевосита ўз устози Ата' ибн Хамза ас-Суғдийнинг фатволарини тўплаб «Фатово шайх ал-ислом Абу-л-Ҳасан Ато ибн Хамза ас-Суғдий» номли асарини тузди, Наджм ад-дин Абу Йа'куб Йусуф ал-Ҳакимий ал-Атфас (XI-XII) Бухоро садрларидан бўлган машҳур уламо ас-Садр Шаҳид номи билан машҳур бўлган Умар ибн 'Абд ал-'Азиз Маза ал-Бухорийнинг (483/1090-536/1141й.) фатволарини

¹ Фатво – (араб. – тушунтириш, изоҳ, ҳукм, қарор) исломда муфти ёки уламолар кенгаши томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм ёки изоҳ. Фатво Куръон, ҳадислар ва шариатга ёки илгари берилган фатволарга асосланиб чиқарилади.

² Зириклий. Хайруддин. Ал-Аълом.– Байрут: Дор ал-илм лил-малайин, 1998. VIII, Б.349. Унинг ЎзР ФА ШИ кўлёзмалар фондида “Фатово Аби-л-Лайс” номли бир нечта кўлёзма нусхалари сақланади.

жамлаб «ал-Фатово ал-кубро» тўпламини яратди³. Яна Бухоро мактабининг йирик вакили Фахр ад-дин Қозихон номи билан танилган Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандий ал-Фарғоний (ваф. 592/1196 й.)нинг *Фатаво ал-Қозихон* каби кўплаб фатволарни келтириш мумкин. Ҳанафий уламоларнинг тарихий-биографиясини тузган машҳур туркиялик олим Махмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий (ваф. 990/1582-83й.) ўзининг “Ката‘иб а‘лам ал-ахйар” асарида Қорахонийлар давридан бошлаб то Муғуллар босқинига қадар Марказий Осиёда тузилган 25 дан ортиқ фатво номини келтиради⁴.

Кейинчалик фатво тўпламлари кўпайган сари улар ичидан фатволарнинг саралаб олиш, уларни тартибга солиб бориш амалиёти давом этиб фикҳ илмини чуқур билган *муфтийлар* амалга оширган. Фатволарни нафақат обрўли муфтийлар тартибга солиб жамлаш ишлари билан шуғулланишди эндиликда хон ва султонлар ҳам бу ишнинг ташаббускори сифатида бунга астойдил кириша бошлади. Масалан, Бухоро амири Шохмурод (1749-1800й.) ўзи *Фатово аҳли Бухоро* асарини яратди⁵. Ундан олдинроқ Бобурий ҳукмдорлардан бири Аврангзеб ‘Оламгир (1659-1707й.)нинг буйруғига кўра тузилган *ал-Фатово ал-‘Оламгирийа*⁶ тўпламини кўриш мумкин⁷. Бундай фатволар оз бўлсада кўришиб тургандек XVII асрдан бошлаб агар ундан олдин бўлмаса фатволарни жамлаш сиёсат даражасида ҳам бўлган.

Бухоро амирлигида ҳам фатволарни жамлаш интенсив равишда давом этгани буни юртимизнинг кўплаб қўлёзма фондларида сақланаётган *мажмуа ал-масоил, мажмуа ал-фатаво, жўнгларида* кўриш мумкин. Лекин қўлёзма фондларда сақланаётган мазкур фатволарни кўздан кечирганда уларнинг аксарияти Бухоро амирлигининг Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Насаф каби бошқа шаҳар ва вилоятларда яратилган бўлиб, афсуски уларнинг аксарияти тадқиқотларга жалб қилинмасдан қолмоқда.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик Институти қўлёмалар коллекцияси ва бошқа маҳаллий қўлёмалар фондларида хонликлар даврига оид кўплаб фикҳий масалаларни ўзида қамраб олган фатво мажмуаларга гувоҳи бўламиз ва уларнинг аксарияти яратилган қўлёмалар каталогига ҳам

³ Süleymaniye kütüphanesi, Yeni Cami №№ 657; 658, 659.

⁴ Муминов, А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Муминов, А.К. – Под редакцией Прозорова С.М. – Алматы: Қазақ энциклопедияси, 2015. – С. 183.

⁵ Ушбу фатво тўплами муқаддима ҳамда таҳорат ва намоз каби ибодот масалалари билан чекланган бўлиб, тўпламининг режада бўлган иккинчи қисми Шохмуроднинг ўлими туфайли амалга оширилмай қолган. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида унинг қўлёмалари нусхалари (№№ 5804, 2864, 2589, 2837) мавжуд. Уларнинг батафсил тавсифи СВР VIII томида берилган. Қаранг: СВР VIII, №5886-5889.

⁶ Alan, M. Guenther (2003). Hanafi Fiqh in Mughal India: The Fatāwā-i ‘Ālamgīrī. In *India's Islamic Traditions*, 711–1750, ed. Richard Eaton. Oxford in *India Readings. Themes in Indian History*, P.207–230; New Delhi: Oxford University Press of India.

⁷ Шунингдек, ушбу асарнинг Ўрта Осиё худудида тарқалиши хусусида қаранг: С. Мухаммадаминов. “Влияние Индийских фетв на Центральную Азию” // ALATOO ACADEMIC STUDIES. Научный журнал. Издание Международного университета “Ала-Тоо” Бишкек, Кыргызстан. 2019. №4. С. 201-213.

киритилмаган. Бу тўпламлар “Мажмуа ал-масоил ал-фиқҳийа” ёки “Жўнг”лар деб аталиб, уларнинг қўлёзма ва нашр (литография) нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади.

Жўнг сўзи XVII-XVIII форсий ва кейин туркий луғатларда асосан “катта кема”, “турли шеърлар тўплами” каби маъноларни англатиб келган. Ғарб тилларидаги луғатларда ҳам бу сўз “хитой кемаси” (junk) мазмунида, ҳинд манбаларида “сафина (кема) - девон” маъноларида ишлатилган. Жўнг сўзи кўпроқ XVI асрдан бошлаб форс ва кейинчалик турк дунёсида мажмуа китобларга қўлланила бошланган. Тарихдан бу сўз регионаллик хусусиятидан келиб чиқиб тўпламларга нисбатан ишлатилган. Масалан, Ўрта Шарқда (Эрон ва Азарбайджон) жўнг сўзи кўпроқ турли шоирларнинг шеърларидан парчалар тўпламига, тиббиётга оид турли мавзулар, диний илмлардан иборат бўлган парчалар тўпламига нисбатан қўлланилган. Кичик Осиёда (Туркия) жўнг сўзи ҳалқ оғзаки ижодидан иборат бўлган ҳикоя ва масал, маталлардан иборат мажмуалар учун ишлатилган⁸. Марказий Осиёда эса жўнглр асосан муфтий ва аълам⁹лар томонидан тузилган бўлиб улар фикҳий масалалар, намунавий ривоят ҳужжатлар, фатволар мажмуаси учун истифода этилган. Унда жўнг тузувчилари тўпламни яратишда асосан амалда бўлган фикҳий масалаларга (*маъмулат ал-масабил ал-фиқҳийа*) эътибор қаратганини, қайд қилишади.

ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган жўнглр билан танишиш жараёнида уларнинг кўпи Бухоро хонлигида ва шу регионда тузилганлиги маълум бўлади. Шунингдек, Кўқон ва Хива хонлигида тузилган жўнглр ҳам кўп бўлмасада мавжуддир. Жўнглрда юқорида зикр қилганимиздек, фикҳий масалалар билан бирга муҳр билан тасдиқланган асл қозилик ҳужжатлари ёки уларнинг нусхалари ҳам ўрин олган¹⁰. Бу эса жўнгнинг аҳамиятини янада оширади. Уларда кўпинча муомалат масалаларига оид олди-сотти, гаров, қулни озод қилиш, ижара ҳужжатлари ҳамда вақфнома ва бошқа аслият ҳужжатлар бўлиб, улар варақлар орасига елимланган шаклда учрайди. Жўнглр, асосан, муфтийлар учун фатво чиқаришда амалий қўлланма, ҳатто фикҳий манбавий асос вазифасини бажарган. Шу билан бир қаторда, уларда бошқа фикҳий асарлардан фарқли ўлароқ минтақада (қаерда тузилганига кўра) юз берган

⁸ Orhan Şaik Gökyay. Cönk // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi, cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995. S. 73.

⁹ Аълам - араб.- “энг билгувчи” маъносида бўлиб, унинг вазифаси кўпроқ чиқарилган фатволарни назорат қилиш ҳамда шаръийлигини текшириш бўлган.

¹⁰ Мисол тариқасида ЎЗРФАШИДа 2588 рақамли қўлёзма муфтий Саййид Қамар томонидан тузилган жўнгда асосий матндан бошқа 329 та ҳужжат ўрин олган бўлиб, шулардан 151 та ривоят ҳужжат, 15та ариза хати, 156 та Саййид Қамарга йўлланган мурожаат хатлари ва 7 та ёрлик ўрин олган. Қаранг. С.Гуломов. О некоторых подлинных документах из коллекции рукописных произведений фонда ИВ АН Руз // History and Culture of Central Asia. Токио 2012. – С. 143-145. Шу ўринда тадқиқотчи мазкур қўлёзмани тўплам (сборник) яъни унда тузувчининг бир неча турли кичик асарлари ва ҳужжатлар мажмуидан иборат бўлгани учун ҳам уни тўплам деб номлаган. Лекин бу қўлёзма тузулиш хусусияти кўра Жўнгга ўхшаш бўлиб унда асосан фикҳий масалалар матни ўрин олган.

сиёсий (*дор ал-харб*, *дор ал-ислом*, *шиаъ* масалалари) ва диний-ижтимоий (расм-русумлар, тасаввуф масалалари билан боғлиқ) воқеалар юзасидан уламоларнинг фатволари келтирилади. Масалан, Шайбонийлар (1501-1601йй.) давридан бошлаб, Бухоро хонлигида тузилган жўнглarning кўпида тасаввуфдаги “*зикр-и жаҳр*” (зикрни овоз чиқариб қилиш), самоъ (бирор-бир диний шеърый байтни куйга солиб айтиш)” каби масалалар ўрин ола бошлагани ва улар эндиликда у даврга келиб ислом қонуншунослигидан мустаҳкам ўрин олганлигини кузатиш мумкин. Бинобарин, жўнглarning фикҳий масалалар ва қозилик ривоят тўплами сифатида юзага келиши Мовароуннаҳр фикҳ мактаби тарихида ўзига хос бир босқич даврини кўрсатади. Мазкур тўплаларда фикҳга оид назарий масалалар (қиёс, истиҳсон) ҳамда тузувчилар ёдномаларининг қайд этилиши минтақа ижтимоий-иқтисодий ва ҳатто сиёсий тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Жўнглarda фикҳий масала ва ривоят хужжатлари кўп ҳолатда бирор бир фикҳий асарлар билан бирга кўп ҳолатда *Мухтасар виқоя* асари матни ҳамроҳида (яъни биргаликда) келади. Ундай жўнгл *Жўнг ма` мухтасар ал-виқоя* (яъни, *Жўнг Мухтасар виқоя* асари билан бирга) номи билан келади. Лекин айрим жўнгл ҳеч қандай асар матни билан бирга келмасдан, балки уларда тузувчи муфти ёки аълам ўз иши фаолияти учун муҳим бўлган амалдаги фикҳий масалаларни жамлаш билан чекланишган.

ЎЗР ФА ШИ фондида сақланаётган жўнгл устида ҳозирга қадар олиб борилган изланишлар жараёнида Бухоро хонлигида тузилган энг қадимийси ҳозирча №10727 рақамли жўнг асари, деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу жўнг ким томондан тузилгани номаълум. Қаттиқ муқова, жигар ранг чарм билан қопланган бўлиб кейнчалик таъмирланган. Қўлёзма варағи 835 варақдан иборат. Мазкур жўнг *Мухтасар ал-виқоя* асари матни ҳамроҳида тузилган. Жўнгда *Мухтасар ал-виқоя* асари матни таълиқ хатида йирик қилиб битилган. Унга илова сифатида кўплаб фикҳий масалалар матни настаълиқ хатида ёзилган. Қўлёзмадаги илова қилиб берилган масалаларнинг ёзувлари бир-биридан фарқ қилади (оч ёки тўқ рангдаги сиёҳлар, бетартиб шаклда майда ва қалин ёзувлар, айрим варақлар оралиғига турли шаклдаги қоғозлар елимланган). Бу эса, тузувчи яъни муфтий тўпламни йиллар давомида турли шароитларда тўлдириб борган, шунингдек, унинг издошлари ҳам бу жўнгга қўшимча қайдлар ёзиб борган деган фикрни айтиш мумкин. Мазкур қўлёзманинг колофон қисмида мазкур жўнг Мир Абу ал-Фазл бин Мулла Хожа Бухорий томонидан ромазон ойининг 14 куни 1039/1630 йилнинг 27 апрелида кўчириб тугатилган. Бу ерда қайд этилган котиб исми асли мазкур жўнгнинг тузувчисими ёки йўқми бу масала ҳозирча очик қолмоқда.

Ушбу жўнгнинг фикҳристида 58 та китоб номи ва бетлари аниқ кўрсатилган. Асар “Таҳорат” бобидан бошланиб, “Хунасалар (гермафродитлар)

китоби”га қадар фикҳ масалаларини ўз ичига олган. Унга *махзар*¹¹ ва турли фикҳий масалалар ҳамда фатволар илова қилинган. Шунингдек, тўпламнинг муҳим жиҳатлардан бири унда турли ривоят хужжатлари нусхаси мавзуларга қараб варақлар орасига тиркаб борилган ва муҳр ўрнида муфти ва қозиларнинг исми шарифи (легендаси) турибди. Демак котиб асл нусхадан нусха олиб муҳр ўрнига шахсларнинг исмларини ёзиб борган. Мазкур жўнгнинг кўп ўрнида Шайбонийлар даврида яшаб ижод этган ва хонлар саройида хизмат қилган машҳур муфтий Муҳаммад Амин ибн Убайдуллоҳ ал-Мўъминободий ал-Бухорий (ваф. 1570) ва муфтий Муҳаммад Шариф бин Муҳаммад Саъид ал-Хусайнийнинг (XVI аср) фатво ва ривоят хужжатлари келтирилган. Демак бизнинг кўлимизда мазкур муфтийларнинг асл нусхада бўлмаса ҳам кўчирма нусхадаги фатволарини кўриш мумкин. Бу расмий муфтийларнинг фатволари орқали амирликдаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш керакки фатво тўпламлари жамиятнинг диний-ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий масалаларни акс этувчи муҳим манба ҳисобланади. Айниқса бу масалада жўнг тўпламлари яққол намуна бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Валихўжаев Б. Самарқанд олий таълим мадрасайи олия – университет тарихидан лавҳалар. Самарқанд, 2001 й. Б.18
2. Булгаков П.Г. Неизвестный источник XII века.// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар 1976 й. № 11. 60-63.

---

¹¹ *Махзар* (محضر) да суд амалиётининг бориши ҳақида маълумотлар ёзилган.